

سیر ادبیات کودکان و نوجوانان در ایران

فاطمه موسوی (کارشناسی ارشد کتابداری)

اصغر هادی پور (عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی صوفیان)

سمندری (کارمند دانشگاه آزاد اسلامی واحد شبستر)

چکیده :

ایران کشوری کهنسال با سابقه دیرینه فرهنگی با آهزار سال تمدن و ۲۵۰۰ سال تاریخ مد وّن است و صاحب ادبیاتی غنی و پربار هم در شکل شفاهی و هم به صورت نوشتاری آن است که کودکان این مرز و بوم از این میراث بی نصیب نمانده اند. با توجه به اینکه سیر تحول ادبیات در هر کشوری تحت تاثیر فرهنگ، اجتماع و اوضاع سیاسی و اقتصادی آن جامعه است، ادبیات کودکان و نوجوانان نیز در ایران از این مسأله مستثنی نیست و می توان آن را به ۴ دوره تقسیم کرد که در هر دوره ای با سیر نزولی یا صعودی با درونمایه های متفاوت و سبک ها و انواع ادبیات از قبیل آثار ترجمه شده _ آثار کهن و آثار کلاسیک - همراه بوده است. همچنین در هر دوره ای با برگزاری سمینارها و نمایشگاه ها در حوزه های شعرتصویر، نقدهای ادبی و انواع مجلّات و روزنامه ها در قالب کودکان و نوجوانان همراه بوده است. در نهایت با ورود فناوری های جدید در عرصه زندگی کودکان و نوجوانان و تأثیر آنها در ادبیات مکتوب و جایگاه ادبیات کودکان ایران در شرایط فعلی، یعنی؛ ورود به مرحله چهارم یعنی خلق مستقل ادبی را می توان شاهد بود.

کلید واژه ها: ادبیات، کودکان، نوجوانان

مقدمه

قبل از اشاره به سیر تحول ادبیات کودکان و نوجوانان در ایران لازم است که تعریفی از کودک که به دو مفهوم کاملاً جدا در ادبیات کودکان قدیم و جدید شناخته شده است اشاره ای داشته باشیم. با توجه به شواهد تاریخی جامعه ایرانی قبل از اسلام، کودکان با خواندن و نوشتن بیگانه نبوده و کتاب‌ها و طومارهایی جهت تربیت کودکان داشته است. مسلماً کودکان در همه قرون و اعصار توسط خانواده از نوعی تربیت متناسب با شرایط اجتماعی و فرهنگی برخوردار بوده‌اند. اما دوران کودکی دوران گذر به بزرگسالی تلقی می‌شده و اگر چه توصیه‌هایی برای پرورش کودکان در تعالیم دینی دیده می‌شد، آن چه از اهمیت برخوردار بود، آینده آنها بود نه دوران کودکی، و هیچ نهاد رسمی مسئولیت پرورش کودک را به عهده نداشته است. نقطه ضعفی که از دیدگاه روانشناسان و آموزش و پرورش در آنها دیده می‌شود، در همه آنها کودک، کوچک شده بزرگسالان پنداشته شده و به آینده کودکان بیش از زمان حال او توجه شده است. به همین سبب ادبیات کودکان به معنا و مفهومی که امروز از آن داریم در ایران کاملاً تازگی دارد و شاید تاریخ آن از ربع قرن تجاوز نکند. «فولکلور و فرهنگ عامه هم چنانکه سرآغاز پیدایش همه هنرهاست، سرآغاز ادبیات و بخصوص ادبیات کودکان نیز هست. لالایی‌ها، مثل‌ها، ترانه‌های کودکان، افسانه‌های خردسالان، داستان‌های ماجراجویی و حماسی و عاشقانه و اسطوره‌ها که هوئیمیده تخیل و تفکر مردم اعصار مختلف هستند بنیاد و اساس ادبیات کودکان و نوجوانان را تشکیل می‌دهند. این مجموعه که در طی زمانی بس طویل، سینه به سینه، به نسل‌های بعدی منتقل شده است و می‌شود، اثر روانی و تربیتی عمیقی بر کودک و نوجوان باقی می‌گذارد. بنابراین، اگر بگوییم ادبیات کودکان سرچشمه در فولکلور و فرهنگ عامه دارد و به کهنسالی زندگی بشر بر روی زمین است خلاف نگفته ایم.» (ملکیان، ۱۳۸۵: ۱۳۹).

عمر افسانه و قصه عامیانه به اندازه عمر آدمی بوده است. انسان در قصه و افسانه، آرزوهای سرکوب شده و برآورده نشده خود را می جوید؛ سرنوشت نیاکان خود را جستجو می کند و کینه خود را نسبت به ستمگران و ظالمان در لایه لایه واژه های آن پنهان می دارد. افسانه، بازتاب ویژگیهای زندگی مردم است. کودکان و نوجوانان با بهره گیری از قدرت تخیل خود، به آن چه در دنیای قصه دیده یا شنیده اند بال و پر می دهند و در نهایت خودشناسی و جهان شناسی خویش را وسعت می بخشند. روابط انسان ها و روش برخورد آن ها را با یکدیگر تجزیه و تحلیل می کند. افسانه، تفسیرگر احساسات عمیق و ژرف انسانی است و در بطن خود طی قرون و اعصار ساختار سیاسی، اقتصادی و فرهنگی جامعه ها را حفظ کرده است. مراحل گوناگون ادبیات کودکان در کشور ایران را می توان در چهار محور و در چهار دوره بررسی نمود:

۱- ایران قبل از اسلام.

۲+ ایران بعد از اسلام تا دوره مشروطیت.

۳+ مشروطیت تا دوران جنگ تحمیلی.

۴- از دوران بعد از جنگ تحمیلی تا به امروز.

ایران قبل از اسلام

از روزگاران پیش از اسلام آثار مکتوب زیادی، جز تعداد کمی سنگ نبشته و چند کتاب انگشت شمار چیز دیگری برای قضاوت درباره وضع زندگی مردم آن زمان ها در اختیار امروز ما نیست. با مراجعه به تاریخ، آثاری را می توانیم نام ببریم که کودکان و نوجوانان را مورد خطاب قرار می داده اند. در ایران باستان برپایه کاوش های باستان شناسان، آموزش رسمی به هزاره سوم قبل از میلاد مسیح باز می گردد. (همان: ۱۳۷). لوحه هایی در مکان های مدرسه گونه کشف شده است که سرمشق تمرین بوده است و سومریان این مکان ها را با هدف پرورش «دبیری» برای امور اداری و اقتصادی پرستشگاه

ها و کاخ‌ها ایجاد می‌کردند. آثاری که قبل از اسلام به کودک و نوجوان اختصاص داشته است به سه بخش تقسیم می‌شد: اندرزنامه‌ها برای تربیت شاهزادگان، آثار امیران و موبدان، آثار عمومی تر.

جامعه ایران پیش از اسلام جامعه‌ای شاهنشاهی و کاملاً طبقاتی بوده است. حق خواندن و نوشتن را تنها شاهزادگان و درباریان و امیر زادگان و موبدان و اشراف داشته‌اند. عموم مردم و فرزندان آنها امکان آن را نداشته‌اند که «دبیری» یا خواندن و نوشتن بیاموزند. داستان تنگدستی انوشیروان در یکی از جنگ‌ها و نیاز او به پول از این قرار بود که همه جا جار کشیده شد که برای جنگ به پول نیاز است. کفاشی آماده شد مقدار بسیار زیادی پول به شاه بدهد. به این شرط که فرزندش اجازه داشته باشد که درس بخواند و دبیری بیاموزد. انوشیروان از شنیدن چنین پیشنهاد گستاخانه‌ای خشمگین شد. زیرا وضع طبقاتی موجود اجازه نمی‌داد که فاش زاده‌ای خواندن و نوشتن بیاموزد.

ابوبکر بن محمد جعفر نرشخی در سال ۳۳۲ ه. ق در کتاب تاریخ بخارا سابقه ز مقاله‌ی قصه سیاوش را در ایران به ۳۰۰۰ سال قبل از خود می‌رساند. آثاری از ایران باستان مثل: «کارنامه اردشیر بابکان»، «اندرز خسرو گواتان» و «یادگار زیران» که شرح جنگ‌ها و دلاوری‌های برادر گشتاسب، زریب است که در جنگ‌های دینی ایرانیان و تورانیان به دست بی‌درفش جادو کشته می‌شود و هم چنین هزار افسانه که شکل اولیه قصه‌های «هزار و یک شب» و «درخت آسوریک» که به مناظره نخل و بز اختصاص دارد یا پنچاتانترای هند و سندبادنامه است. باید توجه داشت که استفاده کودکان از این آثار در گرو در دسترس بودن این آثار برای مردم و نیاز به داشتن سواد در بین بزرگسالان بوده است که در هر دو مورد جای تردید است.

ظهور اسلام تا مشروطیت:

« پس از فروپاشی حکومت ساسانی و ورود اسلام به ایران سرنوشت بسیاری از آثار ارزشمند دینی، ادبی، تاریخی، فلسفی در هاله ای از ابهام قرار گرفت و ایرانیان در شرایط گسست شدید فرهنگی واقع شدند و زمینه های فرهنگ و ادب خصوصاً آموزش و پرورش یکسره به فراموشی سپرده شد. با نزول قرآن مجید و ورود اسلام و قرآن به فرهنگ جامعه ایرانی و شناخته شدن قصه های گوناگون قرآنی برای عموم مسلمانان، این قالب رسمیت، رشد و رواج یافته است و با اثرپذیری از قرآن برای قصه های سرآمد با درون مایه های اخلاقی، فلسفی و عرفانی آفریده شد و قصه های عامیانه با درون مایه های گوناگون سینه به سینه نقل و نوشته شد و تعداد زیادی به پهنه ادبیات کودک و نوجوان پیوست (همان: ۱۴۲). در این دوران بر خلاف عرب که تا دوره رنسانس دوران کودکی به عنوان دوران مشخص و ویژه به رسمیت شناخته نشده بود و در تعلیم و تربیت اسلامی کودک و تربیت و رسیدگی به امور آن در دستور کار دین مداران قرار داشت و کودک در تعلیم و تربیت اسلامی تا ۷ سالگی از نوعی آزادی دوران کودکی برخوردار بود و به باور ابن سینا «کودک را باید از کارهای ناپسند دور نگه داشت و تا شش سالگی نباید فرزند را از چیزهایی که دوست دارد بازداشت و انجام کاری راکه دوست ندارد از او خواست. زیرا ممکن است کودک ترسو و اندوهگین و یا گستاخ و یا بی پروا شود.» (محمدی و قائینی، ج ۲، ۱۳۸۱).

اگر گردآوری افسانه ها و داستان های عامیانه، شروع ادبیات کودکان و نوجوانان است چرا دقیقی و فردوسی را آغازکنندگان این راه ندانیم. دقیقی و فردوسی هم داستانها و افسانه های عامیانه را گردآوری کرده و شاهنامه را با گردآوری قصه هایی که سینه به سینه نقل می شد فراهم آوردند. در بین افسانه های ملل مختلف افسانه های ایرانی جای برجسته و ویژه ای دارد و در این میان افسانه های کُردی دارای رنگ و بوی

دیگری است. تعبیرها و کنیات زیبا و لطیف در لهجه های کُردی و کُردی کرمانشاهی از جمله قصه لاک پشت و دوستانش، روباه و لک لک و شیر، قصه میخرو و صدها نوع از این قصه ها گردآوری شده است. (درویشیان، ۱۳۷۵: ۲۱ و ۲۰)

در قرن چهارم ه. ق طالبوف تبریزی - که با امیل ژان ژاک روسو همانندی دارد - کتاب «احمد» را برای بیان اندیشه های پرورشی و انتقاد از نابسامانی آموزش و پرورش و آگاه ساختن کودک و نوجوان، می نویسد. بعد از او با پیدایش مدارس و آموختن روانشناسی و ایجاد رشته علوم تربیتی در دانشگاه تهران، دری به روی ادبیات کودکان و نوجوانان گشوده می شود. یکی از دانشمندان ایرانی به نام «ابوعبدالله جمشیدی» یا «جهشیاری» دست به گردآوری قصه های عامیانه زد و توانست حدود ۵۰۰ قصه و افسانه عامیانه را که دهان به دهان می گشت جمع کند. اما پیش از آن که کارش به آخر برسد درگذشت. شاهنامه فردوسی در قرن چهارم هجری به قصد بازسازی هویت ملی و از بین بردن گسست فرهنگی ایرانیان خلق شد، محتوای آن کاملاً برگرفته از داستان های شفاهی بر سر زبانها جاری بود یکی از این نمونه هاست. در چند دهه اخیر شاهد بازنویسیهای متعدد از روی این اثر برای کودکان و نوجوانان هستیم که داستانهای دل انگیز ادبیات فارسی، اثر دکتر زهرا خانلری، که حاوی ۱۶ داستان است شش داستان آن به شاهنامه تعلق دارد؛ از آن جمله داستان سیاوش، داستان پیدایش شطرنج و ... است. مسلماً شاهنامه را نمی توان کتاب کودک یا نوجوان خواند، ولی بازنویسی های خوب از فرازهای آن کودکان ایرانی را به خود جلب کرده است.

در قرن پنجم ه. ق کتابی به نگارش درآمد پندهای عنصر المعالی، کیکاوس بن وشمگیر، شاهزاده خاندان زیار، خطاب به فرزندش گیلانشاه بود. «عنصر المعالی با آگاهی از اینکه اندرز و پند تنها به ملال کودکان می انجامد در هر باب حکایتی مناسب و نمونه ای در درستی آن پند نقل می کند تا آنها را به خواندن دلگرم کند.» (محمدی و قائینی، ج

۱۳۸۱، ۲: ۳۵). «این کتاب را کارشناسان با توجه به نثر ساده و روان و درونمایه مرتبط با زندگی کودکان، کتاب کودک می خوانند». (قرن ایغ، ۱۳۸۳: ۱۰۳)

قرن ششم ه.ق قرن کلیله و دمنه است؛ اثری که در عصر انوشیروان ساسانی توسط برزویه طبیب از روی پانچاتانترا که به زبان سانسکریت بود به زبان پهلوی در آمد و بعد از اسلام عبدالله بن مقفع آن را به عربی ترجمه کرد این کتاب بیش از هر کتاب دیگری توسط بازنویسان ادبیات کودکان مورد بهره برداری قرار گرفته است. از قدیمی ترین بازنویسی هایی که برای کودکان صورت گرفته باز نویسی های صبحی مهدی است در افسانه کهن ۲ و کتاب عمو نوروز و مهدی آذر یزدی نیز در «سری قصه های خوب برای بچه های خوب» به این قصه ها پرداخته است.

در اوایل قرن هفتم با حمله مغول دستاوردهای علمی و ادبی و فرهنگی را - که ایرانیان با دشواری فراوان در عرصه ی فرهنگ به شکوفایی رسانده بودند- به تاراج برد و ویرانی کتابخانه ها و مدارس و مساجد بر جای ماند؛ در قرن هفتم مرزبان نامه اثر رستم بن شروین - که سعد الدین ورامینی به نثر فنی آراسته است- به دلیل حکایات پند آموز می توانست مورد استفاده کودکان قرار بگیرد. و نیز گلستان سعدی با محتوای تربیتی ایرانی اسلامی یکی از برجسته ترین آثار ادبی به شمار می آید از این دوره است که نوعی "تعلیم مدارای اخلاقی" بر نظام تربیتی ایران حاکم می شود. یکی از بازنویسیهای خوب از روی گلستان سعدی قصه های گلستان و ملستان، اثر مهدی آذریزدی است.

قرن هشتم قرن نابسامانی های اجتماعی در ایران است. "عیید زاکانی" در نقد اوضاع زمانه "موش و گربه" را در قالبی تمثیل گونه با زبانی موزون و طنز آمیز خلق نموده و کودکان را شیفته خود می کند. موش و گربه بدون بازنویسی مورد استفاده کودکان و نوجوانان است

از قرن نهم تا سیزدهم ه.ق اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران دستخوش تحولات گوناگون

بوده است. در دوره صفوی فرقه گرایی افه‌بی تا حد زیادی سبب بی توجهی به ادبیات شد. زبان پیچیده و سنگین و محتوای مذهبی باعث پیچیده تر شدن ادبیات مکتوب شد و بر عکس ادبیات شفاهی در قهوه خانه ها با رواج قصه گوئی در میان مردم بیشتر شد. از قدیم ترین نمونه های داستان پردازی در ادبیات فارسی "سمک عیار" را می توان نام برد که به اواخر دوره سلجوقیان تعلق دارد و به شرح دلآوری های مردی به نام سمک که دارای خصایص اخلاقی و روحی عیاران بود پرداخته است. (معین، ۱۳۶۰، ج ۵، : ۸۰۰). داستان سمک عیار، داستانی ایرانی است با نظامی منطقی و پیوستگی تمام حوادث داستان از آغاز تا فرجام هدفی معین پیگیری می شود که جوهره آن براساس راستی و درستی و پاکمردی و جوانمردی است اهمیتین کتاب نه تنها در ج ذآییت دلک ش آن، بلکه در نثر ادیبانه و منشیانه آن هم است. "امیر ارسلان" داستانی است منسوب به میرزا محمد علی نقیب الممالک ن قآل دربار ناصرالدین شاه که حکایتی عاشقانه است.

در عصر قاجار و قبل از انقلاب مشروطیت رفت و آمد تجار و بازرگانان به کشورهای دیگر و مشاهده تلاش ملت ها برای رهایی از حکومت های خود کامه و آزادی طلب، سبب بیداری ایرانیان شد. تاسیس دارالفنون توسط امیر کبیر نقطه عطفی در آغاز جنبش بیداری ایرانیان محسوب می شود و سبب بوجود آمدن آثاری از جمله "مثنوی الاطفال" از محمود مفتاح الملک گزیده ای است از داستان های مثنوی همراه با تصویر، همچنین دو جلد "اخلاق مصور" اثر صنیع السلطنه از فابل های لافونتن که فرانسوی است به فارسی ترجمه شد. لازم به ذکر است که: «فابل روایت های کوتاهی هستند که بیشتر شخصیت های آنها را حیوانات و عوامل طبیعی تشکیل می دهند که نماد و تمثیلی از انسانند و رویدادهای زندگی آنها به گونه ای است که راهنمای انسان واقع می شوند و در آخر پندی مستقیم را ارائه می دهند». (قزل ایغ، ۱۳۸۳: ۱۳۲)

از مشروطیت تا انقلاب اسلامی

در ۱۴ مرداد ۱۳۲۴ قمری فرمان مشروطیت به امضا رسید و ایران وارد عصر جدیدی از حیات اجتماعی شد، که در آن تلاش همگانی، برای جبران عقب ماندگی ها و برقراری حکومت نظم و قانون و تامین نوعی عدالت اجتماعی بود. انقلاب مشروطیت و ورود صنعت چاپ به ایران و گسترش اندیشه های آزادیخواهانه و نو شدن اندیشه های تربیتی، تاسیس مدارس جدید همگی سبب شد که کودکان در مرکز دایره توجه، قرار بگیرند و بتدریج دارای ادبیات خاص خود شوند.

سال ۱۳۰۰ شمسی را باید در تاریخ ادبیات کودکان نقطه عطفی دانست، چرا که جبار عسگرزاده معلمی از اهالی آذربایجان که کودکستانی به نام "باغچه کودکان" در تبریز تاسیس کرده بود، آثاری را برای کودکان بازنویسی و تالیف کرد. او داستان های عامیانه را جهت اجرا در کودکستان در قالب نمایش نامه عرضه کرد که "پیر و ترب"، "خانم خزوک" و "گرگ و چوپان" از آن جمله اند.

از آغاز انتشار نخستین کتاب های آموزشی کودکان که پیشینه آن به دوره مشروطه باز می گردد، تا آن زمان که وزارت معارف و سپس وزارت فرهنگ به یکسان سازی کتاب های درسی پرداخت، نقش و جایگاه ادبیات و گونه های ادبی در کتاب های درسی دگرگونی هایی را همراه داشت. در دوره مشروطه و سال های پس از ۱۳۰۰، نخستین آشنایی کودکان با ادبیات از راه کتاب های درسی انجام می شده است و از آنجا که نویسندگان کتاب های درسی بیشتر آموزگار بودند و ادبیات را تنها ابزاری برای انتقال پندها و آگاهی ها می دانستند، بخش بزرگی از ادبیات کتاب های درسی را "ادبیات تعلیمی" تشکیل می داد.

در سال ۱۳۱۰ فعالیت های ادبی هدایت ابعاد وسیعتری پیدا می کند و وارد حوزه های جدیدی می شود. او داستان های کوتاهی را از آنتوان چخوف، گاستون شرو و آرتور شنتسler از زبان فرانسه ترجمه و در مجله افسانه منتشر می کند. در همین سال در این مجله دو داستان کوتاه "در دل میرزایداالله" - بعدها با نام "محلل" - و "حکایت با

نتیجه" را چاپ می شود. "حکایت با نتیجه" نقیضه حکایت های پند آموز قدماست. (هدایت ۱۳۸۱: ۲۰ و ۲۱). در این سال هدایت اولین حاصل علاقمندیش به فرهنگ عامه را به صورت جزوه ای منتشر نمود. اولین گردآورنده ادبیات عامیانه ایرانی صادق هدایت است که کتاب اوسانه او در سال ۱۳۱۰ منتشر شد. کتاب «اوسانه» در برگزیده ترانه های عامیانه است کار او را از یک نظر می توان با کار "برادران گریم" در اروپا مقایسه کرد. او از نخستین کسانی بود که ارزش داستان های کوتاه عامیانه را در پرورش کودک و نوجوان مطرح کرده است. هدایت برای چاپ متل های فارسی کوشش فراوان نموده همکاری او با مجله موسیقی از سال ۱۳۱۸ به بعد سبب شد برخی از افسانه ها و متل های معروف او در این مجله به چاپ برسند. از جمله متل های "آقا موشه" و "شنگول و منگول".

«فضل الله مهتدی (صبحی) از مردم کاشان بود. ابتدا کار خود را با هدایت و در مجله موسیقی آغاز کرد. با تاسیس رادیو و با شروع کار برنامه کودکان از رادیو از اولین جمعه اردیبهشت ماه ۱۳۱۹، قصه گویی را در رادیو آغاز کرد. (آزموده، ص ۸۴). از کودکان سرتاسر ایران خواست تا قصه های دیار خود را بنویسند که حاصل کار و تلاش او یازده کتاب است. مهمترین آن "افسانه های عمو نوروز" (۱۳۳۹)، "دیوان بلخ" و "پیام پدر" بود. تلاش صبحی را در گرد آوری افسانه های عامیانه می توان با تلاش های "شارل پرو" در اروپا مقایسه کرد. از سال ۱۳۲۰ ادبیات کودکان ایران وارد عصر تعلیم مداری شد و همه ی آثار محدود تالیفی ادبیات کودکان با هدف آموزش مستقیم و راهنمایی کودکان صورت می گرفت. نماینده این گروه از معلم - نویسندگان "عباس یمینی شریف" است که حدود نیم قرن در مجله ی بازی کودکان، کیهان بچه ها، در تدوین کتاب های درسی برای کودکان این کار را ادامه داد. او اولین کسی است که در مجله ی «سپیده فردا» در باب ادبیات کودکان مطالبی نوشت و معتقد بود که نوشته ها باید مبلغ شادی و نشاط باشد. از آثار او می توان به "بازی الفبا"، "آواز فرشتگان"، "خانه

بابا علی" و "دو کد خدا" اشاره کرد. در سال های پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ دو جریان را می توان مشاهده کرد:

(۱) تأسیس مجله "سپیده فردا" توسط دکتر آذر رهنما در دانشسرای عالی تربیت معلم و همکاری دکتر باقر هوشیار که در طرح مسائل نظری ادبیات کودکان منشأ تحقیق های آکادمیک و دانشگاهی شد. دکتر باقر هوشیار از مردم شیراز و استاد روان شناسی و تعلیم و تربیت بود که در دانشگاه مونیخ تحصیل کرده بود. او بیش از پنجاه نوشته کوتاه برای کودکان ۷ تا ۱۲ ساله پدید آورد که دارای نثری روان، شیرین، ساده و استوار بود. برای اولین بار با پیشنهاد دکتر هوشیار در دانشکده ادبیات، درسی با عنوان ادبیات کودکان برای تدریس در نظر گرفته شد. در این دوره شاهد تلاش مدیران و فرهنگیان تحصیل کرده و نوجویی هستیم که برای فرد یّت کودک و آزادی او درآموختن ارزش خاصی قائل هستند و آن را در شیوه های تربیتی خود اعمال می کنند که «توران میرهادی» یکی از آنهاست. او مدیر کودکان و دبستان فرهاد بود که در سال ۱۳۳۷ در تهران تاسیس شده بود.

(۲) جریان دیگر ترجمه آثار غیر ایرانی برای کودکان بود که گرچه سابقه آن به دوره مشروطیت بر می گردد؛ ولی زمان مشخص آن از ۱۳۳۰ به بعد آغاز می شود. موسسه فرهنگی "فرانکلین" از سال ۱۳۳۲ فعالیت خود را با همکاری بزرگترین ناشران وقت، نظیر "امیرکبیر" دست به ترجمه وسیع و گسترده ای از ادبیات کودکان از نویسندگان غرب زد که از جمله آثار هانس کریستین آندرسن نویسنده مشهور دانمارکی و در حوزه آثار مستند می توان مجموعه گردونه تاریخ و کتاب های طلایی را نام برد.

دهه سی قرن معاصر، عصر بازنویسی آثار کلاسیک و کهن به شمار می آید که مهدی آذر یزدی با سری قصه های خوب برای بچه های خوب (۱۳۶۳-۱۳۶۵)، احسان یار شاطر با داستانهای ایران باستان (۱۳۳۶)، برگزیده داستانهای شاهنامه (۱۳۳۶)، زهرا

خانلری با داستانهای دل انگیز ادبیات فارسی (۱۳۴۶) احسان یار شاطر با "داستانهای ایران باستان"، "هفت خوان رستم" و غیره از جمله این آثار به شمار می آیند.

در آغاز دههٔ چهل قرن معاصر با گسترش شهرنشینی و رشد طبقه متوسط، ایران وارد مرحلهٔ جدیدی از حیات اجتماعی شد که یکی از نشانه‌های آن تغییر در نظام آموزشی و کتاب‌های درسی و پرورشی بود. قدرت خواندن کودکان از سال دوم ابتدایی چنان شد که جمله‌های ساده با حروف درشت را می‌توانستند بخوانند. مواد خواندنی ساده و دسترس پذیر و متمرکز یعنی خواندنی‌های پیک با همکاری موسسه فرانکلین و آموزش و پرورش به چاپ رسید و چهره‌های سرشناسی از جمله پروین دولت‌آبادی، محمود کیانوشی با آن موسسه همکاری داشتند.

تالیف اولین کتاب درسی در زمینه ادبیات با عنوان "اصول ادبیات کودکان" در سال ۱۳۴۰ توسط دکتر علی اکبر شعاری نژاد صورت گرفت. در سال ۱۳۴۱ شورای کتاب با همت جمعی از فرهنگیان، کتابداران، نویسندگان و تصویرگران به قصد اشاعه آثار ادبی و کمک به گسترش کتابخانه‌های کودکان تاسیس شد و در سال ۱۳۴۵ قانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان پا به عرصه وجود گذاشت. در این دوره کودکان ایران برای اولین بار صاحب آثاری شدند که از نظر کیفیت ارائه، تصویر، چاپ و صحافی و صفحه‌آرایی به الگوهای بین‌المللی کتاب کودک نزدیک شده بود. «قانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان علاوه بر تهران شعب کانون در شهرستان‌ها به ویژه مراکز استان‌ها، کتاب‌خانه‌هایی دایر کرد و کودکان علاقمند به کتاب را گرد آورد و گروه‌کثیری از مترجمان و مولفان و نقاشان و مصوران جوان و با استعداد را جذب کرد و با کمک آنان و به مدد امکانات مالی ویژه‌ای که داشت کتاب‌های زیبا و خوش چاپ با کیفیت مطلوب به هر دو صورت تالیف و ترجمه در مقیاس بسیار وسیع و مناسب در هر سنی در اختیار کودکان و نوجوانان کشور گذاشت.» (حسینی ۱۳۸۵: ۲۵۰).

در سال ۱۳۴۷ فرشید مثقالی با نقاشی های خود در ماهی سیاه کوچولو جایزه بولونیا را از آن خود کرد. در این دوره درس های ادبیات کودکان در سایر رشته ها غیر از تعلیم و تربیت راه یافت. در سال ۱۳۴۶ با تاسیس گروه آموزشی کتابداری در دانشگاه تهران درس ادبیات کودکان در مقطع کارشناسی ارشد وارد برنامه درسی آنها شد و سبب شکل گیری پایان نامه های پژوهشی در این راستا شد.

کارشناسان دوره تولید نسبتاً انبوه کتاب را از سال ۱۳۳۰ به بعد می دانند و معتقدند در دهه چهل، این تولید، چه از نظر کیفی، شتاب بیشتری به خود گرفته و این شتاب، با نوسانهایی، در مجموع، تا پیش از انقلاب، سیر صعودی طی می کرده است. "انقلاب اسلامی" نقطه پایانی بود بر بسیاری چیزها، کارها، مسائل، جریانات و نقطه آغازی برای بسیاری رویدادها و حرکت های تازه. طبیعی است که این تغییر و تحولات اغلب بنیادی، در بعضی نهادها و بخش های اجتماعی، از جمله قسمت هایی که به نحوی با "جهان بینی" و مسائل و "علوم انسانی" مربوط است، حادث تر و عمیق تر و پر دامنه تر باشد؛ هنر و ادبیات، من جمله "هنر و ادبیات کودکان و نوجوانان" از این دسته است. (رهگذر ۱۳۶۸: ۹)

در دهه پنجاه قرن معاصر، شرایط دشوار اجتماعی باعث وقفه در ادبیات کودکان شد و ادبیات نمادین کودکان وسیله ای شد برای بیان شعارهای سیاسی در قالب قصه های کودکانه که شعارات اتحاد، مبارزه، پیروزی در اجتماع زنبورها، مورچه ها و حیوانات جنگلی نمود پیدا می کرد و سبب ایجاد احساس دوگانه ای می شد در واقع قالبی کودکانه داشتند با پیام هایی برای بزرگسالان.

در این دهه حضور کارشناسان ادبیات کودکان در مجامع بین المللی بود، شورای کتاب کودک به عضویت دفتر بین المللی کتاب برای نسل جوان درآمد و در سال ۵۵ برگزارکننده روز جهانی کتاب کودک شد. عضویت در هیات مدیره دفتر بین المللی و حضور در هیات داوران هانس کرسستین اندرسن نیز از دستاوردهای این دهه است. در اوایل دهه پنجاه محمود کیانوش و پروین دولت آبادی شعری را بنا نهادند که مضامین آن

تا حدودی از تعلیم مداری فاصله گرفت و از لحاظ ساختاری ساده و روان شد. اختصاص جایزه ادبی به اثر برگزیده سال توسط شورای کتاب کودک یکی دیگر از رویدادهای این دهه بشمار می آید. دگرگونی های اجتماعی بهمن ۵۷ برای مدتی، وقفه ای در این روند به وجود آورد.

دهه ۶۰ که حدود ۷ سال جنگ تحمیلی بود بسیاری از مدارس در مناطق جنگی تعطیل و مهاجرت های ناخواسته سبب دگرگونی در زندگی مردم شد. کتابخانه های کانون پرورش فکری به حالت تعطیل در آمد و بالاخره بعد از آن تحت پوشش وزارت آموزش و پرورش به مجموعه ای دولتی تبدیل شد. در این دهه سانسور و ممیزی شروع و تجدید چاپ بسیاری از آثار متوقف شد. تدریس درس های ادبیات کودکان به مدت سه سال عملاً متوقف گردید. درونمایه واقع گرایانه بیش از سایر حوزه ها مورد توجه نویسندگان قرار گرفت. یکی از ویژگیهای مهم این دوره رشد کمی آثار مخصوص کودکان و نوجوانان می باشد. در این دوره به علت حضور نویسندگان و تصویرگران تازه کار، نگاه بزرگسالانه و القایی در ادبیات، باعث کمرنگ شدن جوهر ادبی و نثری در نوشته ها و تصویرها گردید و آثار تألیفی از آثار ترجمه ای بیشتر شدند. در سال ۱۳۶۲ جوایز ادبی گوناگونی از جمله جایزه ی "کتاب سال جمهوری اسلامی" اهداء شد. در این دهه جشنواره کتاب های کانون پرورش فکری کودکان برگزار گردید. هوشنگ مرادی کرمانی کتاب پنج جلدی خود را با عنوان "قصه های مجید" که اولین جلد آن قبل از انقلاب انتشار یافته بود در این دهه منتشر کرد و کتاب نخل او برگزیده ترین کتاب در این دهه به شمار می آید.

دهه ۷۰ پس از پایان جنگ و فرونشستن احساس های تند، در زمینه تالیف، نوبت ترجمه رسید.

استعمال کلمه ی "طنز" برای انتقادی که به صورت خنده آور و مضحک بیان شود در فارسی معاصر سابقه زیاد طولانی ندارد. در روزگار ما طنز را به معنی *sattir* به کار می

برند که در واقع رساتر از "هجو" و "هزل" است و نیز گرایش به داستان های فانتزی و تخیلی در این دهه بیشتر شد. احمد رضا احمدی از نسل پیشتازان فانتزی نویس کودکان به دریافت جایزه شورای کتاب کودک نایل آمد. در حوزه شعر ناصر کشاورز، محمد کاظم مزینانی از جمله شاعران برتر این دهه بشمار می آیند. در عرصه تصویر بهزاد غریب پور _ نسرین خسروی و ... موفق به دریافت جوایزی شدند. یکی دیگر از ویژگیهای این دوره رشد نقد ادبی است. در این دهه مجدد آ ترجمه رو به افزایش یافت و با تاسیس خانه ترجمه کودکان و نوجوانان وابسته به دفتر ادبیات داستانی وزارت ارشاد اسلامی آثار برگزیده ای ترجمه شد. حضور یک روزنامه در بین خواندنی های کودکان در این دهه، به نام "آفتاب گردان" نیز نوید بخش بود که متأسفانه تعطیل شد. نسرین خسروی به عنوان تصویرگر در ۲۰۰۲ میلادی جهت دریافت جایزه به هیات داوری آندرسن معرفی شد. تاسیس انجمن نویسندگان کودک و نوجوان در پاییز ۷۷ نقطه عطف دیگری از وقایع دهه هفتاد به شمار می آید که تاسیس انجمن تصویرگران کتاب کودک را در سال ۱۳۸۲ می توان از پیامدهای آن به شمار آورد. انتشار شش جلد کتاب تاریخ ادبیات کودکان به همت بنیاد پژوهشی تاریخ در سالهای آغازین دهه هشتاد نوید تحرک تئوریک بزرگی در کار ادبیات کودکان است. حسین ابراهیمی از شاخص ترین مترجمان این دهه به شمار می آید. در این دهه نقد ادبی نیز رشد پیدا کرد و پژوهش نامه ادبیات کودکان و نوجوانان انتشار یافت. انتشار دو کتاب «روش شناسی نقد ادبیات کودکان» و «فانتزی در ادبیات کودکان» اثر محمد هادی محمدی دریافت کننده جایزه بهترین پژوهش های سال ۱۳۷۸ است. در این دهه هوشنگ مرادی کرمانی، محمد رضا یوسفی برای جایزه آندرسن نامزد شدند و انجمن نویسندگان کودک و نوجوان در پاییز ۷۷ تاسیس شد. از جمله نویسندگان و تصویرگران معاصر، سیاوش کسرایی، فرشید مثقالی، نادر ابراهیمی، احمد رضا احمدی و ... را می توان نام برد.

نتیجه گیری

سرچشمه ای که کودکان ایران مانند کودکان سایر نقاط جهان از آن سیراب شده اند و هویت فرهنگی و تاریخی آنها را شکل داده است، جریان زنده و سیال و فرهنگ و ادبیات شفاهی است که توسط سازندگانی ناشناس ساخته و پرداخته شده و توسط نقالان و قصه گوینان برای همگان از جمله کودکان نقل شده است. عمر افسانه و قصه عامیانه به اندازه عمر آدمی بوده است. انسان در قصه و افسانه، آرزوهای سرکوب شده و برآورده نشده خود را می جوید؛ سرنوشت نیاکان خود را جستجو می کند و کینه خود را نسبت به ستمگران و ظالمان در لابلای واژه های آن پنهان می دارد. ادبیات کودکان پدیده ای اجتماعی است که روند رشد آن در طول تاریخ با تحول دوران کودکی و نگرش به کودک، پیوندی ناگسستنی دارد. ادبیات هر نسل بر پایه ادبیات نسل های قبل از خود بنا شده است. کتاب های کودکان محصول زمانه خویشتن می باشند. آنها را نمی توان بدون در نظر گرفتن شرایط اجتماعی، فرهنگی، اخلاقی و حتی سیاسی همان زمان مورد سنجش قرار داد. با واژه هایی مانند لالایی های مادران و ترانه های مادربزرگ، در سطح جهانی روبرو هستیم.

تا دوره مشروطیت می توان نتیجه گرفت که علی رغم توجه به دوران کودکی و وجود نظامهای غیر رسمی برای آموزش کودکان و نوجوانان، ادبیات عامیانه شفاهی سهم بسزایی در برآوردن نیازهای کودکان و نوجوانان داشته است، زیرا اکثریت جامعه بی سواد بوده اند و به مواد مکتوب دسترسی نداشته اند. انقلاب مشروطیت و ورود صنعت چاپ به ایران و گسترش اندیشه های آزادیخواهانه و نو شدن اندیشه های تربیتی، تاسیس مدارس جدید سبب شده تا کودکان مورد توجه قرار بگیرند بتدریج صاحب ادبیات خاص خود شوند. در قرن معاصر شاهد پیشرفت هایی در ادبیات کودکان هستیم که از جمله در زمینه های نقد ادبی، ترجمه، بازنویسی، شعر، تصویر، کتاب و... است. جایگاه ادبیات کودکان در ایران در شرایط فعلی وارد مرحله چهارم یعنی خلق مستقل ادبی شده است. با همه این ها ادبیات ایران بیش از هر چیز به ترجمه

شاهکارهای ادبی قدیم و جدید نیازمند است. افزایش آگاهی و گسترش جهان بینی کودک و وسعت دادن او نسبت به محیط اجتماعی و ضرورت های زندگی از وظایف نویسنده کودکان است. ادبیات کودکان می تواند، در صورت داشتن شرایط و ویژگی های لازم، نقش بسیار مهم و موثری در تامین بهداشت عمومی (جسمی و روانی)، برقراری روابط انسانی سالم و رضایت بخش بین همه مردم جهان، برقراری صلح اطمینان بخش جهانی برای نسل های آینده باشد و سرانجام، هدفدار و لذت بخش ساختن زندگی برای همه ی مردم ایفا کند.

پیشنهادها

آنچه مسلم است برای کودکانی که در عصر سلطه رسانه های صوتی، تصویری الکترونیکی پا به عرصه وجود می گذارند دیگر کتاب تنها رسانه نخواهد بود و همپای خواندن، مشاهدات و شنیدارها نیز ارزش به حساب خواهد آمد و رسانه کتاب و سایر رسانه های خواندنی برای دوام خود باید یک بار دیگر در جایگاه و ساختار خود تجدید نظر کنند و بر ارزش هایی چون عمق و اندیشه مداری تکیه کنند تا در کنار سایر رسانه ها به حیات خود ادامه دهند و رسالت خود را که ایجاد نوعی تفاهم در بین کودکان جهان است را انجام دهند.

درواقع ما نیستیم که کودک را می سازیم بلکه ما فقط سبب ساز هستیم و او را کمک می کنیم تا خود را بسازد. تنها کسانی می توانند بستر مساعد را برای رشد این موجود انسانی فراهم آورند «که به طور مداوم محدودیت های تحمیل شده، تعصبات، عادات و عقاید فرسوده و اشکال و وضعیت هایی که انسان را تبدیل به آدمک کوکی یا ماشینی می کند، می شکنند و افق های جدیدی را پیش روی او می گشایند.» (میرهادی ۱۳۶۲: ۳۱). در جریان روبرو شدن با صنعت فرهنگ و در آستانه جهانی شدن متاسفانه هنر خلاق به هنر پول ساز اطلاق می گردد و تنها راه درمان این بیماری

گسترش در دو جهت است نخست نخبه گرایی را وارد پژوهش های ادبیات کودکان کنیم تا راه را برای شناخت جایگاه ادبیات در سطح اجتماعی باز کنند و دوم به کمک مردم و نهادها، ادبیات کودک را در سطح جامعه از لحاظ محتوا و مطالب جا بیندازند، تا آلت دست گروه و افراد سودجو واقع نشود. ادامه حیات کتاب کودک در گرو رفع موانع موجود در کار خلق، تولید، اشاعه کتاب و ممیزی پیش از انتشار است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع و مأخذ

- ۱) آزموده، ابوالفضل؛ (بی تا) صبحی به مناسبت یکمین سال در گذشت؛ ص ۸۴.
- ۲) برای بچه ها چگونه از ایران بگوییم؟ (۱۳۴۲)، گزارشی از یک میز گرد نشریه پژوهش نامه ادبیات کودکان و نوجوانان.
- ۳) تاریخ ادبیات کودکان ایران: ادبیات کودکان دوره مشروطه، ج ۳ و ۴، (۱۳۸۱)، تهران، نشر چیتا.
- ۴) حجوی، مهری، (۱۳۷۸)، سیری در ادبیات کودک و نوجوان پس از انقلاب ۱۳۵۸ - ۱۳۷۸ بخش دوم پژوهش نامه ادبیات کودکان و نوجوان، ش ۲۱.
- ۵) حسینی، فاطمه، (۱۳۸۵)، "سیری در ادبیات کودکان و نوجوانان در ایران"، دانشگاه آزاد اسلامی، مجموعه مقالات همایش ادبیات کودکان و نوجوانان، زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، (از ص ۲۵۴-۲۴۳).
- ۶) درویشیان، علی اشرف، (۱۳۷۵)، افسانه ها، نمایشنامه ها و بازیهای کردی. - تهران نشر چشمه - نشر خنیا.
- ۷) رهگذر، رضا، (۱۳۶۸)، نگاهی به ادبیات کودکان قبل و بعد از انقلاب. تهران، سازمان تبلیغات اسلامی.
- ۸) شاهری، علی. (۱۳۸۲)، سمک عیار. - تهران، صدای معاصر.
- ۹) شعاری نژاد، علی اکبر، (۱۳۷۸)، ادبیات کودکان، اطلاعات، ویرایش ۳.
- ۱۰) شهری ناصری، (۱۳۸۴)، ادبیات کودکان از آغاز تا امروز نشریه سیاست روز.
- ۱۱) علوی، سهیلا، (۱۳۸۲)، تاملی دیگر در ادبیات کودک و نوجوان، تهران یادواره کتاب.
- ۱۲) قزل ایاغ، ثریا. (۱۳۸۳)، ادبیات کودکان و نوجوانان و ترویج خواندن. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها، (سمت).
- ۱۳) محمدی، محمد هادی، قائینی، زهره. (۱۳۸۱)، تاریخ ادبیات کودکان ایران، ادبیات شفاهی و دوران باستان، تهران: نشر چیتا.

۱۴) ملکیان، شیمما، تهذیبی، نسرین، (۱۳۸۵)، "سیری در ادبیات کودکان و نوجوانان در ایران"، دانشگاه آزاد اسلامی واحد زنجان، مجموعه مقالات همایش ادبیات کودکان و نوجوانان، زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی.

۱۵) معین. محمد، (۱۳۶۰)، فرهنگ معین، تهران، امیر کبیر.

۱۶) میرهادی، توران (۱۳۶۲). جستجو در راهها و روشهای تربیت، تهران، چاپ آتلیه.

۱۷) هدایت، صادق (۱۳۸۱)، محمد منصور هاشمی. تهران، روزگار.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی